

De Beeldenaar

43

november | december 2019 | nr 6

De Beeldenaar

43

Tweemaandelijks tijdschrift voor numismatiek en penningkunst

DE BEELDENAAR

Tijdschrift van het Koninklijk Nederlands Genootschap voor Munt- en Penningkunde en de Vereniging voor Penningkunst.

STICHTING DE BEELDENAAR

p/a Uilenkamp 18, 3972 XR Driebergen
info@debeeldenaar.nl
BIC: INGBNL2A, IBAN: NL10 INGB 0005761252

KONINKLIJK NEDERLANDS GENOOTSCHAP VOOR MUNT- EN PENNINGKUNDE

De heer E. Wilschut, Paul Gabriëlstraat 109,
2596 VC 's-Gravenhage. info@koninklijkgenootschap.nl
www.koninklijkgenootschap.nl

VERENIGING VOOR PENNINGKUNST

De heer J.W. Kamps, Griffstraat 9, 3572 GM Utrecht,
secretaris@penningkunst.nl
www.peningkunst.nl

REDACTIE

redactie@debeeldenaar.nl
Hoofdredacteur: Jan Pelsdonk, Redactie: Paul Beliën,
Jim van der Meer Mohr, Johan Mevius,
Willem van den Nieuwenhof, Toon Opdam, Tom Senders,
Fran Stroobants en Ans ter Woerds.

ABONNEMENTEN

Jaarabonnementen: Nederland: € 30; Europa: € 43;
buiten Europa: € 50.
Losse nummers: € 7 in Nederland, € 9 daarbuiten.
Abonnementen worden aangegaan voor één jaargang en
stilzwijgend met één jaar verlengd indien niet vóór
15 november schriftelijk is opgezegd. Voor leden van beide
verenigingen is het abonnement bij het lidmaatschap
inbegrepen. Zij geven mutaties door aan hun vereniging.

AANWIJZINGEN VOOR AUTEURS

Artikelen over numismatiek of penningkunst zijn van harte
welkom. Aanwijzingen voor auteurs zijn op te vragen bij
de redactie en beschikbaar op www.debeeldenaar.nl.

ADVERTENTIES

Tarieven en voorwaarden op aanvraag.

ZET- EN DRUKWERK

Drukkerij Peeters, B-3020 Herent, België.

Meningen en feiten door auteurs weergegeven vallen
buiten verantwoordelijkheid van de redactie en uitgever.

© Gehele of gedeeltelijke overname van artikelen is alleen
toegestaan na schriftelijke toestemming van de redactie.

ISSN 0165-8654

Inhoudsopgave

- 244 Aandacht vasthouden**
> Jan Pelsdonk
- 245 Alle dagen kunst, kunst in opdracht**
> Da van Daalen
- 247 Hoeveel munten bevatte de muntvondst *Amhem 1957?***
> Wiebe Nijlunsing
- 249 Lucie Nijland (1944-2019)**
> Henk van der Vorst
- 252 Numismatische ontdekking op de WC**
> Janjaap Luijt
- 253 Twee fraaie penningen op de TEFAP 2019**
> Jim van der Meer Mohr
- 255 *The English custom* in De Nederlanden**
> Vincent van Vilsteren
- 260 Verbons penning over prins Friso**
> Jim van der Meer Mohr
- 261 Tom Senders, architect en beeldend kunstenaar**
> Hans de Koning
- 266 Wat staat er?**
> Jan Pelsdonk & Arie van Herwijnen
- 267 Kwart groten geslagen voor Maria van Bourgondie te Dordrecht, 1477-1482**
> Bouke Jan van der Veen
- 269 Penningen in opdracht van Hendrik Westhoff junior (1774-1848)**
> Jan Pelsdonk & Wiebe Nijlunsing
- 273 Proefslag voor een valse Utrechtse penning?**
> Hendrik De Backer
- 275 Impressies van het werk van de hoogleraar numismatiek**
> Hugo van Uem, Olivier Chardon, Amber Brüsewitz & Pim Möhring
- 280 Van Haagse signatuur**
> Jim van der Meer Mohr
- 281 Boekrecensies: *Gildepenningen / The Gold Coinage of Ancient to Modern Belgium***
> Jan Pelsdonk / Hans Jongeling
- 283 Numismatisch Speurwerk 56**
> Johan Mevius
- 284 Nieuws**

The English custom in De Nederlanden

Over het buigen van munten in de late middeleeuwen

Iedere detectoramateur heeft wel een groot aantal middeleeuwse munten in zijn collectie. Goud is het meest begerenswaardig, maar zilveren munten zijn ook altijd zeer welkom. Vaak zijn detectoramateurs iets minder enthousiast wanneer de gevonden munt verbogen of dubbelgevouwen is. Niet zelden wordt dan thuis geprobeerd om de munt weer recht te buigen. De determinatie van een munt is immers veel eenvoudiger, wanneer hij niet dubbelgevouwen maar plat is. Bovendien past hij dan ook veel beter in de plastic hoesjes of in de platte doosjes, die voor muntenverzamelaars in de handel zijn. Gelukkig probeert niet iedereen gebogen munten weer recht te maken.

Muntvondst

Theun Oostenbrug is zo iemand. We kennen hem al van een spectaculaire vroege denier die in 2014 in *De Beeldenaar* werd beschreven.¹ Anderhalf jaar geleden vond Theun in Maastricht een zilveren munt die behoorlijk gebogen was. De determinatie was niet eenvoudig, maar het lukte toch om vast te stellen dat de munt een sterling was, tussen 1330 en 1338 in Brussel geslagen onder Jan III van Brabant.² De voorzijde toont een wapenschild met in ieder kwartier een leeuw naar links en het omschrift 'DVX – BRAB – ANTIE'. De keerzijde toont een gebloemd kruis in parel-cirkel, met het omschrift '+ MONET' (vanwege de gebogen staat van de munt is de muntplaats niet leesbaar). Theun had al eerder een gebogen munt gevonden, in Eijsden. Dat bleek een zilveren denarius van het bisdom Luik in 1173 te Hoei geslagen onder Rudolf van Zaeringen.³ Voorzijde: gemijterd borstbeeld van de bisschop met kromstaf iets naar links gewend, met als omschrift 'ROF – EPIC'. De keerzijde toont een poort- of kerkgebouw met twee torens en draagt geen omschrift. Beide determinaties zijn bevestigd door Bouke Jan van der Veen.

Gebogen of dubbelgevouwen munten worden met enige regelmaat gevonden. Soms is

De beide gebogen munten van Theun Oostenbrug. Links: Luik, Rudolf van Zaeringen, denarius. 1173, zilver, 14 mm, 0,70 gram. Rechts: Brabant, Jan III, sterling. 1330-1338, zilver, 18 mm, 1,25 gram (foto's: J.R. Beuker)

Luik, Rudolf van Zaeringen, denarius (Vanhoudt G 802)

Brabant, Jan III, sterling uit Leuven (Vanhoudt G 257)

ook aan platte munten duidelijk herkenbaar dat ze gebogen of dubbelgevouwen zijn geweest. Deze muntstukken vertonen dan vaak scheurtjes aan de rand en soms is de lijn waarlangs ze gebogen zijn nog duidelijk zichtbaar. De verklaring die daarvoor veelal gegeven wordt, is vrij simpel: de bedoeling van het buigen of dubbelvouwen moet zijn geweest om vast te stellen of de munt niet vervalst of nagemaakt was. Valsemunterij was in het verleden immers aan de orde van de dag. Met het buigen kon men vrij gemakkelijk vaststellen of een munt inderdaad van een goed gehalte goud dan wel zilver was vervaardigd. Toch is er nog een andere verklaring mogelijk, die misschien niet zo voor hand ligt maar die met name in middeleeuws Engeland veel voor kwam en, naar nu blijkt, ook in de Nederlanden.

The English custom

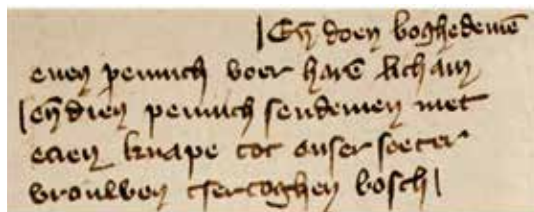
In middeleeuws Engeland bestond de gewoonte om een munt te buigen bij het aanroepen van een heilige om steun. De munt diende dan ter bevestiging van de belofte om de munt te offeren zodra de heilige de steun had gegeven. Het was ook alleen deze munt (en geen andere) die naar de plek moest worden gebracht, waar de betreffende heilige werd vereerd. Daar moest de gebogen munt dan worden geofferd.

Het buigen van munten kon in verschillende situaties worden toegepast.⁴ Zo wordt in één geval melding gemaakt van een schip dat in een storm in nood verkeerde. De opvarenden hadden al de heilige Nicolaas en de heilige Thomas Becket aangeroepen, maar zonder succes. Toen kwam iemand op het idee om de heilige Wulfstan van Worcester te proberen. Bij het aanroepen boog hij een penning en toen iedereen dat deed, ging de storm liggen, zo vermeldt het mirakelboek van Worcester. In een ander geval werd genezing verkregen voor een blind paard nadat een penning was gebogen en beloofd. Zelfs is sprake van het uitgaan van een beginnende brand, nadat een zekere Geoffrey de tegenwoordigheid van geest had gehad om een penning te buigen in naam van de heilige Thomas Cantilupe, die in Hereford werd vereerd. Niet alleen incidenteel werden munten gebogen, ook vinden we aanwijzingen voor meer structureel gebruik. Zo werd onder de regering van Edward de Eerste

jaarlijks een penning gebogen voor de valken en de paarden van de koning. Het meest frequent echter werd het buigen van een munt gedaan boven of bij een zieke voor wie genezing werd gevraagd. Soms werd de munt boven het zieke lichaamsdeel gebogen. Niet alleen bij ziekte kon een gebogen munt wonderen doen, maar zelfs bij de dood. In 1499 werd een meisje dat in de Thames verdronken was weer tot leven gebracht, doordat een penny boven haar hoofd werd gebogen waarbij een typisch Engelse heilige werd aangeroepen, koning Hendrik VI. De munt werd dan ook vervolgens naar de tombe in Windsor gebracht, waar de koning begraven lag en vereerd werd.

De uitgebreide documentatie van het fenomeen maakt duidelijk dat het in alle lagen van de Engelse samenleving als heel gewoon werd beschouwd. Het geloof in de werking van deze vorm van magie was in de middeleeuwen groot. Het niet inlossen van een gelofte om de munt naar de betreffende bedevaartplaats te brengen en daar aan de betreffende heilige te offeren, was iets dat welhaast ondenkbaar was.

In de bronnen van na de Reformatie is nauwelijks nog iets te vinden over het buigen van munten, zodat aan te nemen is dat die omwenteling ook het einde van deze praktijk heeft ingeluid. Wanneer het buigen van munten precies begonnen is, weten we niet. In ieder geval werd het in Engeland al in de dertiende eeuw gepraktiseerd. Bij het onderzoek dat in 1307 werd ingesteld voor de heiligverklaring van de bisschop van Hereford, Thomas Cantilupe (1218-1282), werd het met zoveel woorden genoemd.⁵ Zelfs wordt het buigen van munten dan betiteld als *the English custom*. Dat dit gebruik zich alleen tot Engeland zou beperken, wordt niet erg waarschijnlijk geacht, maar is tot nu toe nooit onderzocht.⁶

Een deel van de tekst van het mirakel van 20 oktober 1383 (foto: archief Sint Jan, 's-Hertogenbosch)

Een wonder in 's-Hertogenbosch

Dat de praktijk op het continent ook voorkwam, weten we uit het mirakelboek van 's-Hertogenbosch. In dat manuscript staan alle wonderen opgetekend die tussen 1381 en 1603 zijn verricht op voorspraak van (het beeld van) Onze Lieve Vrouwe van 's-Hertogenbosch.⁷ Op 20 oktober 1383 is daar het verhaal opgetekend van een moeilijke bevalling, waarbij Maria haar invloed heeft aangewend: 'Ende op desen selven dach [20 oktober] quam oec een eersam vrou uutende lande van Valkenborch, wellic vrou een kint droech ende in arbeyde ginch [barensweeën kreeg] 6 weken lanc van enen kinde. Ende dies kindes en ghevoelde si nye [van het kind zelf werd zij niets gewaar] binden desen 6 weken ende die vrouwen saghen grotenjamer an hare. Ende doen [toen] boghede men enen pennich voer haren licham ende dien pennich sende [zond] men met enen knape [knecht] tot Onser Soeter Vrouwen Tsertoghenbosch. Ende doen [toen] die knaep ten Bosch quam, doe offerde die knaep dien pennic ende doen seide hi, dat hi dien pennich van dier vrouwe bracht, ende hi bat [vroeg], dat men voer haer bade [zou bidden], want si langhe in arbeyde had ghegaen van enen kinde. Ende men antwerde desen knape weder, dat onse Vrouwe onsen lieven Here voer der vrouwen bidden moest, dat si enen goeden tijt verbeyden moest [met vertrouwen haar tijd zou afwachten] ende dat haer God met ghenaden [goedgunstig] ontbinden moest [zou laten baren] ende si haer ghesunde [gezondheid] behouden moest ende dat kint sijn kerstenheit [doopsel] ghecrighen moest. Ende doen die knape tehuus quam, doen had die vrouwe enen sconen jonghen soen en was kersten ghedaen [was hij gedoopt]. Ende die soen wart op dier selver uren gheboren, doen dien knaep ten Bosch voer Onser Soeter Vrouwen sijn offerhande dede. Ende tierst doen [zodra] die vrouwe te kercken was ghegaen [haar kerkgang weer had gedaan en dus hersteld was], doen quam die vrouwe opden voers(egde) dach tot Tsertoghenbosch vor den beelt Marien ende heeft haer bedevart ende eersame offerhande ghedaen. Ende si heeft Gode ghedanct ende siere liever Moeder vander groter gracie ende ghenade, die haer ghesciet es.'

In de Nederlandse bronnen is het buigen van munten mij alleen bekend van dit ene geval. Dit

hoeft echter niet te betekenen dat het ook alleen tot deze gebeurtenis beperkt is gebleven. De verschillende mirakelboeken maken wel vaker melding van een wonder waarbij sprake is van het offeren van een penning of een munt. Het feit dat daarbij niet vermeld wordt dat de munt gebogen was, hoeft niet te betekenen dat dit inderdaad niet het geval was. Het kan – zoals de uitgevers van het mirakelboek van 's-Hertogenbosch veronderstellen – wel zo gewoon zijn geweest, dat het helemaal niet noodzakelijk geacht werd expliciet te vermelden dat het om een gebogen munt ging.⁸ Evenzo kunnen we vermoeden dat het offeren van een (al dan niet gebogen) munt veel vaker voorkwam dan in de mirakelboeken is vermeld. Immers bij de meerderheid der mirakelverhalen wordt alleen melding gemaakt van het doen van een bedevaart en het brengen van de offerande. Een groot deel daarvan kan hebben bestaan uit het offeren aan de betreffende heilige van een of meer munten. Als iedereen toch wist dat dat usance was, hoefde het uiteraard niet steeds gespecificeerd te worden. Pas als sprake was van een uitzonderlijk offer (een wassen been, een zilveren schip of een hoeveelheid vlas) werd dat als zodanig vermeld. Bovendien is er natuurlijk ook nog de ontzagwekkende hoeveelheid offeranden, die niet tot een mirakel hebben geleid en dus niet in de mirakelboeken terecht zijn gekomen. Ook daarvan kan een belangrijk deel uit het offeren van een of meer penningen hebben bestaan.

Duidelijk is dat het buigen van een penning ook in Nederland voorkwam. Onbekend blijft vooralsnog of dat op grote schaal gebeurde. Ondanks het ontbreken van schriftelijke gegevens daarover is dat evenwel zeer zeker niet uit te sluiten. Het zou mij niet verbazen als de clerici de gebogen offergaven zelf weer teruggebogen hebben en weer in circulatie hebben gebracht.

De betekenis van het buigen

Ook al willen de middeleeuwse mirakelboeken het graag anders doen geloven, wij weten anno 2019 uiteraard dat het buigen noch het offeren van een munt of penning ooit in een oorzakelijk verband heeft geleid tot een wonderbaarlijke genezing. De middeleeuwer was echter wel degelijk gevoelig voor dit soort verhalen. Ze werden in ieder geval gezien als bewijs dat het

(soms) wel werkte. In die zin was het wonder dus een aansporing voor de gelovigen om – wat oneerbiedig gezegd – ook eens het geluk te proberen.

Bij het buigen van een penning was het niet de handeling op zich, waarvan de middeleeuwer dacht dat daardoor de munt een heilende werking kreeg. Het buigen diende vooral om de munt zo van andere munten te onderscheiden, *ut eum dinoscere* heet het in een middeleeuwse bron.⁹ Anderzijds werd de munt daardoor ook een bevestiging van de gelofte die was gedaan, *ad voti confirmationem*. De munt moest meegenomen worden naar de plaats, waar de heilige die was aangeroepen aanbeden werd en daar worden achtergelaten. Zo kon de gelofte worden ingelost en zou de betreffende heilige een wonderbaarlijke genezing kunnen verrichten. Zoals gezegd was het ook alleen de munt die bij de gelofte een rol had gespeeld, die – samen met andere offergaven – geofferd mocht worden. Een andere munt zou nooit een wonder kunnen bewerkstelligen. In de ware zin des woords kan de gebogen munt dus als een votieoffer bestempeld worden.

Door het buigen was een munt niet alleen van andere munten te onderscheiden, tegelijk werd hij ook als betaalmiddel eigenlijk onbruikbaar. In ieder geval was in gebogen vorm de kans dat de munt nog geaccepteerd zou worden minimaal. Alleen door terugbuigen (met kans op breken) of omsmelten kon de geldelijke waarde van de munt nog benut worden, maar bij terugbuigen bestond – zeker bij kleingeld van laag gehalte – echter ook een kans dat de munt zou breken.

Verder onderzoek

Hoe wijdverbreid het verschijnsel van het buigen van een munt in de middeleeuwen is geweest, is vooral nog niet duidelijk. Uit Engeland, en nu ook uit Nederland, kennen we het uit schriftelijke bronnen. Het is zeer wel mogelijk dat ook elders in Europa het verschijnsel in mirakelboeken voor komt. Voor zover bekend is daar nog geen onderzoek naar gedaan.

Het verschijnsel kan natuurlijk ook onderzocht worden aan de hand van muntvondsten. Een enkele maal komen bij kerkopgravingen ook onmiskenbaar opzettelijk gevouwen munten tevoorschijn. Zo zijn bij verschillende opgravingen

Sankt Gallen, angster. Begin vijftiende eeuw, zilver, circa 18 mm. Tweedubbel gevouwen, gevonden in de kerk van Steffisburg in Zwitserland. Foto's voor en na het uitvouwen (foto's: Gespendet afb. 62)¹⁰

in Zwitserse kerken gevouwen munten gevonden.¹¹ Een enkele maal gaat het zelfs om een munt die na het vouwen nog een keer extra is dubbelgevouwen. Echt systematisch onderzoek naar gebogen munten is nog niet verricht. In Engeland is daar wel een begin mee gemaakt. Recentelijk heeft Richard Kelleher daar 130 opzettelijk gebogen en gevouwen munten onderzocht afkomstig uit het *Portable Antiquity Scheme*.¹² Het gaat blijkbaar niet alleen om enkelvoudige vondsten, er zijn ook vondsten van meerdere munten die tegelijk gevouwen zijn. Interessant is de constatering dat de meeste van de gebogen munten in Engeland en Wales gewoon in akkerland worden gevonden. Hoe dit te verklaren is, blijft voornamelijk onduidelijk. Uit de mirakelboeken blijkt dat de gebogen munten naar de bedevaartkerk moesten worden gebracht, maar wellicht zijn er ook andere rituele handelingen geweest, waar gebogen munten een rol bij speelden. Kelleher suggereert dat wellicht op deze manier ook heil en zegen werd gevraagd voor een goede oogst.¹³ We weten van muntschatten dat ze niet alleen begraven werden om ze te verbergen en later weer op te graven. Maar we weten ook dat een (groot?) deel van de muntschatten werd begraven om ze nooit meer op te graven.¹⁴ Ze waren bedoeld als offer aan hogere machten. De vondsten van gebogen munten in akkers suggereert sterk dat voor dat offeren aan hogere machten niet alleen grotere of kleinere hoeveelheden munten werden gebruikt, maar dat dit mogelijk ook met één enkele munt kon plaats vinden. Als we in de toekomst willen onderzoeken of die suggestie hout snijdt, zullen we toch eerst het bewijsmateriaal goed moeten evalueren. En dat betekent dus dat we gebogen en gevouwen munten eerst goed moeten registreren.

Conclusie

Het mirakelboek van 's-Hertogenbosch bewijst dat het ritueel buigen van munten ook in de Nederlanden een geaccepteerde handeling was om genezing te zoeken voor een ziekte of een gebrek. Op welke schaal dat gebeurde, is niet duidelijk, maar het zou weleens een doodnormale praktijk kunnen zijn geweest. Het onderzoek op dat punt moet nog van de grond komen. Het studiemateriaal voor dat onderzoek ligt in ons bodemarchief verborgen. Het betekent wel dat we dat studiemateriaal met zorg moeten behandelen.

Met dit artikel wil ik er dus voor pleiten om meer aandacht te besteden aan gebogen munten. Er kan weleens meer schuilgaan achter een gebogen munt dan wij denken. Mijn pleidooi is dan ook heel nadrukkelijk om gebogen munten NIET terug te buigen. Laat ze in de staat waarin ze zijn gevonden. Ook veilinghuizen en vindsters die hun munten via een veiling te koop aanbieden, zouden zich daarvan moeten onthouden, zelfs als daardoor de geldelijke waarde van de te veilen munten minder is. In ieder geval moet een gebogen munt altijd in gebogen staat worden geregistreerd en gefotografeerd. Er gaat simpelweg informatie verloren, als we ze weer terugbuigen. We moeten niet bij voorbaat al archeologische informatie weggooien door de munten weer recht te buigen omdat ze dan beter in de kartonnetjes en de laatjes passen.

De Nederlandsche Bank heeft in haar opbergstelsel hetzelfde probleem, maar gelukkig, zo liet Paul Beliën mij weten, worden gebogen

munten daar niet teruggebogen. Laten we dat zo houden. Dan zal toekomstig onderzoek misschien nog beter de sporen van middeleeuwse paranormale geneeswijzen uit de doeken kunnen doen.

Noten

1. Backer, H. de (2014) Een spectaculaire muntvondst. Een vroege denier van Maastricht, Den Bosch of ..., in: *De Beeldenaar* 38-4, 165-167.
2. Vanhoudt, H. (2007) *Atlas der munten van België van de Kelten tot heden* (Heverlee) nummer G 257.
3. Vanhoudt, 2007: nummer G 802.
4. Finucane, R.C. (1977) *Miracles and pilgrims. Popular beliefs in medieval England* (London) 94; Merrifield, R. (1987) *The archaeology of ritual and magic* (London) 91.
5. Finucane, 1977: 95.
6. Merrifield, 1987: 92.
7. Hens, H., H. van Bavel, G.C.M. van Dijk & J.H.M. Frantzen (1978) *Mirakelen van Onze Lieve Vrouw te 's-Hertogenbosch 1381-1601*, in: *Bijdragen tot de Geschiedenis van het Zuiden van Nederland* 42 (Tilburg).
8. Hens et al., 1978: 94, noot 6.
9. Finucane, 1977: 94.
10. Schmutz, D. & König, F.E. (2003) *Gespendet – verloren – wiedergefunden; die Fundmünzen aus der reformierten Kirche Steffisburg als Quelle zum spätmittelalterlichen Geldumlauf* (Bern) afbeelding 62.
11. Schmutz, D. (2003) *Beobachtungen zu Herstellungstechnik und sekundären Eingriffen*, in: Schmutz & König, 2003: 55-62, specifiek 61-62.
12. Kelleher, R. (2011) *Interpreting single finds in medieval England and Wales – the secondary lives of coins*, in: N. Holmes (red.) *Proceedings of the XIVth International Numismatic Congress, Glasgow 2009* 2 (Glasgow) 1492-1499, specifiek 1494 ff.
13. Kelleher, R. (2012) *The re-use of coins in medieval England and Wales c.1050-1550: an introductory survey*, in: *Yorkshire Numismatics* 4, 183-200, specifiek 196.
14. Vilsteren, V.T. van (2000) *Hidden, and not intended to be recovered – an alternative approach to hoards of medieval coins*, in: *Jaarboek voor Munt- en Penningkunde* 87, 51-64.

Op elk gewenst moment in onze voorraad penningen kijken?

Dat kan op: www.mevius.nl

Keuze uit ruim duizend stuks vanaf de 16^e tot en met de 21^e eeuw.

Ook numismatische literatuur kunt u op onze website vinden.

Mevius Numisbooks International B.V.

Oosteinde 97, 7671 AT Vriezenveen

Tel. 0546 561 322, Fax 0546 561 352, E-mail: info@mevius.nl

Bezoek aan ons kantoor alleen op afspraak.